

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת בחוקותי: טיול לספרד

בהיותו הרב הראשי לישראל, התבקש הרב עובדיה יוסף לבוא לבקר בקהילה היהודית במדריד בירת ספרד. לפני שהשיב לבקשה, ביקש הרב לברר שמועה עתיקה, שהיא זו שיכולה להכריע את ביקורו. בפרשת השבוע מציינת התורה את הקללות שיארעו לישראל אם הם לא יקיימו את התורה והמצוות. אחת מן הקללות היא עונש הגלות: "וְאֶתְכֶם אֶזְרֶה בְּגוֹיִם"¹. אחד מן המקומות בהם שהו ישראל בעת הגלות, היה מדינת ספרד, שם התפתחה קהילה יהודית גדולה. בשנת רנ"ב אירע גירוש ספרד, בו נכפתה על היהודים יציאה מספרד. בין יהודי ספרד מתהלכת שמועה עתיקה שבאותם הימים הטילו חכמי ספרד חרם על כל היהודים לא לשוב למדינה.² הדים לשמועה זו נמצאים בשם המשפחה טולידאנו, כפי שהסביר הרב יעקב משה טולידאנו³ ששם משפחתו מורה על החרם, שכן 'טולדו' היא עיר בספרד, והמילה 'נו' משמעותה 'לא', היינו אין לשוב לספרד. אך כאשר נדרשו הפוסקים לברר את המקור לשמועה זו, לא נמצא הדבר כתוב אלא מדובר על שמועה העוברת במסורות, כפי שמעיד הרב אליעזר יהודה ולדינברג,⁴ ששאל את הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל: "אם ידוע לו על איזה מקור להסכמה לבלי שוב לספרד". הרב עוזיאל השיב: "שאמנם אין שום מקור לכך, אבל יודע הנהו שכך מקובל הדבר איש מפי איש שהספרדים מקפידים מימים ימימה לשמור לבלי לעבור על הסכמה מקובלת זאת". הוא הוסיף: "מידי פעם כשפונים משם בבקשה לשלוח אליהם משרתי קודש, משתמטים תמיד מלשלוח להם". גם כאשר נשאל הרב יעקב יחיאל ווינברג⁵ בשנת תרצ"ג, כאשר עלו הנאצים לשלטון והחלו מציקים ליהודים, האם מותר לעבור להתגורר בספרד בניגוד לחרם האמור, כתב הרב שמדובר על שמועה בלבד 'כי לא נזכר זה כלל בספרי גולי ספרד'. למרות שמדובר על שמועה בלבד, הפוסקים התייחסו בכובד-ראש לכך וניסו למצוא דרכי היתר לחרם.⁶ אך כדי להבין את דבריהם, עלינו להבין מה משמעותו של 'חרם', כיצד אפשר להחרים אדם או קהילה מסוימת?

משפט החרם

הרמב"ן חיבר חיבור בשם 'משפט החרם', בו הוא מבקש להסביר את המנהג שהיה רווח בזמנו, שכאשר אחד מאנשי העיר לא קיים את תקנות בית-הדין או נבחרו הציבור, הם היו מחרימים אותו. לדבריו, מצאנו בדברי התורה חרם ממון, שיכול האדם להחרים את ממונו לשם שמיים, כדוגמת נדר, ובכך ממונו שייך לכהנים או לבדק הבית, כפי האמור בפרשת השבוע: "כֹּל חֵרֶם אֲשֶׁר יִחְרֹם אִישׁ לַה' מִכֹּל אֲשֶׁר לוֹ מֵאֲדָם וּבְהֵמָה וּמִשְׂדֵּה אֲחֻזָּתוֹ לֹא יִמָּכַר וְלֹא יִגָּאֵל כֹּל חֵרֶם קִדְשׁ קִדְשִׁים הוּא לַה'".⁷ וכן יש דין קונמות בו האדם אוסר את נכסיו על חברו. המכנה המשותף בין חרמים אלו, הוא שמדובר על אדם האוסר את נכסיו עליו או על חברו או מקדישם לגבוה, אבל מניין המקור לכך שיכולים נבחרו הציבור להטיל חרם על אדם עצמו ולהגביל אותו בדברים מסוימים?

¹ ויקרא (כו, לג).

² ראו: הרב ראובן מרגליות (מקור חסד, על ספר חסידים סימן תכד).

³ נר המערב (עמוד עה אות ט).

⁴ שו"ת ציץ אליעזר (ח"ה סימן יז אות ב).

⁵ שו"ת שרידי אש חלק ב סימן ו אות טז).

⁶ אולם, ראו: שו"ת ציץ אליעזר (ח"ה סימן יז אות ב): "בשמעי כזאת נתחזקה אצלי ביותר דעתי... שלא להתיר למעשה".

⁷ ויקרא (כו, כח).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

הרמב"ן כתב שהמקור אינו מן התורה אלא מדברי קבלה, כפי שלמדו חז"ל⁸ משירת דבורה שהחרימה ב'ארור' את השבטים שלא יצאו עימה למלחמה עם סיסרא: "אורו מרוז אמר מלאך ה' ארו ארו יִשְׁבִּיחַ כִּי לֹא בָאוּ לְעִזְרַת ה' לְעִזְרַת ה' בְּגִבּוֹרִים"⁹.

בנוסף לכך, מציין הרמב"ן לחרם נוסף:

ואם החרים אותו החרם מלך ישראל או סנהדרין במעמד רוב ישראל, הרי העובר עליו חייב מיתה, ורשאים הם המלך או הסנהדרין להמית אותו באיזו מיתה שירצו.

לדבריו, חרם זה מבואר בדברי התורה בפרשת השבוע: "כָּל חָרֵם אֲשֶׁר יִתְּרָם מִן הָאָדָם לֹא יִפְדֶּה מוֹת יוֹמָתוֹ"¹⁰ שהכוונה היא לחרם שהטיל מלך ישראל או הסנהדרין על דבר מסוים שהעובר עליו חייב מיתה, כפי שאירע מספר פעמים בתולדות ישראל, כדוגמת חיובו של יונתן מיתה על אשר עבר על החרם של אביו שאול.¹¹ מדברי הרמב"ן למדנו שיש ביכולת נבחרי הציבור להטיל חרם על אדם שאינו מקיים את תקנותיהם, אך בשונה מחרם של מלך ישראל וסנהדרין שיש לו מקור בדברי התורה, תוקפו של חרם הקהל הוא מדברי קבלה ולא מהתורה.¹² לאור זאת שלא מדובר על דין תורה, כתב הרב יחזקאל לנדא¹³ שבמקרה של ספק יש להקל כדין ספק שאינו מן התורה. אולם, בשו"ת תרומת הדשן¹⁴ כתב שתוקפו של חרם הקהילות הוא מהתורה, ולדבריו במקרה של ספק יש להחמיר כדין ספק מהתורה לחומרא.

התרת החרם

קצת נשוב לשמועה על החרם שלא לשוב לספרד. כפי שצינו, לא נמצא מקור כתוב לחרם זה אלא מדובר על שמועה בלבד. במקרה זה, יתכן ומדובר על ספק וכפי שראינו לדעת תרומת הדשן יש להחמיר בספק חרם הקהילות וממילא יש לאסור לשוב לספרד מכוח ספק לחומרא.

התשובה לכך מצויה בדברי השדי חמד¹⁵ שכתב שיש להבחין בין ספק האם הדבר נכלל בתוך החרם שאז יש להחמיר, לבין ספק האם החרם היה או לא היה שאז יש להקל: "אם יש ספק אם הוא בחרם או לא, יש להחמיר. אבל אם יש ספק אם הייתה הסכמה או לא, יש להקל". לאור דבריו נראה, כיון שמדובר על שמועה בלבד ויש ספק שמא היה חרם, יש להקל ולא לחשוש לחרם זה.¹⁶

זאת ועוד, הפוסקים כתבו שגם אם היה חרם הוא אינו חל מכוח דיני החרם. אחת הטענות היא, שחרם הקהילות יכול לחול רק על בני הקהילה בה הוטל החרם ולא על יתר בני הקהילות, כדברי הריב"ש:

חכם אחד לא היה אוסר וגוזר גזרות על כל ישראל כי אם לבני עירו ולגבולותיה, כי האחרים אין להם לקבל

גזרותיו.¹⁷

לאור דבריו, כתב הרב יחיאל יעקב ויינברג¹⁸ שגם אם היה חרם לא לשוב לספרד, אין בכוחו לאסור על כל יהודי העולם לשוב לספרד, בדיוק כמו החרם המפורסם של רבנו גרשום שגזר לא לשאת שתי נשים, חרם שתחולתו רק על בני ארצו בלבד ולא על שאר האנשים בעולם שלא קיבלו את החרם.¹⁹

⁸ מועד קטן (טז ע"א).

⁹ שופטים (ה, כג).

¹⁰ ויקרא (כז, כט). ראו: רמב"ן (שם).

¹¹ שמואל (א, יד, מד).

¹² כ"כ בדעת הרמב"ן בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה תניינא יו"ד סימן קמו). אך השו"ת לדבריו בשו"ת נודע ביהודה (מהדורה קמא אבהע"ז סימן עז) בדעת הרי"ן שתוקפו של החרם מהתורה.

¹³ שו"ת נודע ביהודה (מהדורה תניינא יו"ד סימן קמו).

¹⁴ שו"ת תרומת הדשן (סימן רפא).

¹⁵ שדי חמד (מערכת ח כללים כלל מב).

¹⁶ שו"ת יביע אומר (ח"ז יו"ד סימן יד אות א).

¹⁷ שו"ת הריב"ש (סימן רעא).

¹⁸ שו"ת שרידי אש חלק ב סימן ו אות יז). כ"כ שו"ת שאלת שלמה (ח"ב סימן נג).

¹⁹ ראו: שולחן ערוך (אבהע"ז סימן א סעיף ז).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

זאת ועוד, בספר חסידים מובא שהחרם חל על בני המקום לזמנם בלבד:

בעיר אחת היה שר רע והיה רוצה להעביר היהודים שבעיר מן הדת, וברחו. ואמרו קהילות לגזור חרם שלא ידור יהודי עוד בעירו לעולם. אמר להם החכם, אל תיתנו מכשול לפני דורות הבאים אחרינו אלא תגזרו לזמן שהשרים בחיים.²⁰

מבואר מדבריו, שאין לגזור חרם על כל הדורות בעתיד אלא רק לזמן המדובר.

ואכן, הרב משולם ראטה²¹ התייחס להצעה שהועלתה לאחר שואת יהודי אירופה שלא להתיר כניסת יהודים לגרמניה. לדבריו, בדורנו אין לנו כוח לגזור גזירות וחרמים על כל הציבור היהודי, מה עוד שמדובר על גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה ואם יהיה כזה חרם תצא תקלה מתחת ידינו להכשיל באיסור את החוזרים לשם. בסיום דבריו הוא מתייחס לשמועה על החרם לא לשוב לספרד, ולדבריו אין לשמועה זו יסוד נאמן, וגם אם שמועה זו נכונה הרי שהחרם מוגבל רק למגורשי ספרד וצאצאיהם ולא לכל יהודי העולם.

לאור כל זאת, הרב עובדיה יוסף השיב באופן חיובי להזמנת הקהילה היהודית במדריד שבספרד, שכן הוא טען שמא לא היה חרם כלל לשוב לספרד ויש להקל בספק כזה, וגם אם היה חרם אין ביכולתם לגזור אלא על בני הקהילה שלהם ולא על יתר היהודים בעולם, וגם אם הם גזרו כן על כל הצאצאים שלהם הרי שהחרם היה לשוב ולגור שם באופן קבוע אך אין איסור לבקר שם.²²

והוא מסיים:

הלכך עשיתי מעשה וביקרתי במדריד בירת ספרד, וחנכתי את בית הספר היהודי במקום. ובהמשך הביקור הוזמנתי למלך ספרד אשר חלק לנו כבוד גדול, ונתן לנו מתנה יקרה למזכרת, וליהודי ספרד הייתה שמחה גדולה, כי רמה קרנם לפני העמים.²³

שמועה על חרם נוסף היא השמועה לא לגור בעיר יפו או בעיר שכס אלא בירושלים כדי לחזק את הקהילה היהודית שם.²⁴ הרב שלמה אהרון ורטהיימר²⁵ התייחס לחרם זה וטען שהרב חיים אברהם גאגין חכם באשי הראשון בארץ ישראל, התיר חרם זה. לדברי הרב ורטהיימר, יתכן וסיבת ההיתר הייתה משום שבטל טעם החרם, כי הקהילה היהודית בירושלים התבססה והיה צורך ליהודים בארץ ישראל לגור ביפו כדי להתפרנס מעסקי הנמל והמסחר. מכך הוא למד גם לחרם לא לשוב לספרד, שגם אם היה חרם כזה ניתן כעת להתיר אותו משום שלא שייכת סיבת החרם, כי כיום אין בטלה השנאה של בני ספרד ליהודים ויש צורך להתיישבות יהודית בספרד כדי להימלט ממקומות שונים בעולם בהם יש שנאת יהודים. לפיכך הוא מציע לקבץ את החכמים ולהתיר את החרם.

²⁰ ספר חסידים (סימן תכד).

²¹ שו"ת קול מבשר (ח"א סימן יג).

²² כ"כ הראי"ה קוק (אגרות הראיה, ח"ב אגרת תרלב).

²³ שו"ת יביע אומר (ח"ז יו"ד סימן יד אות ד).

²⁴ ראו: שו"ת יין הטוב (סימן מז), וכתב בשם הרב חיים פלאגיי, שהחרם היה על מגורים בעיר שכס ולא ביפו.

²⁵ שו"ת שאלת שלמה (ח"ב סימן נג).